

O‘ZBEKISTON UY-MUZEYLARIDA NOMODDIY MADANIY MEROSNI SAQLASH, HUJJATLASHTIRISH VA OMMALASHTIRISH MASALALARI

Mirxusanova Dilobar

Kamoliddin Behzod nomidagi Milliy rassomlik va dizayn instituti

Annotatsiya: Mazkur maqolada O‘zbekiston hududida faoliyat yuritayotgan uy-muzeylarining nomoddiy madaniy merosni saqlash, ilmiy asosda hujjatlashtirish va keng jamoatchilik orasida targ‘ib qilishdagi o‘rni va imkoniyatlari tahlil qilinadi. Uy-muzeylar o‘zining tarixiy muhiti, shaxsiy buyumlari va avloddan-avlodga o‘tib kelayotgan og‘zaki an‘analari orqali nomoddiy merosni boshqa muzey turlariga nisbatan yanada “jonli” va kontekstual tarzda namoyish etish imkoniyatiga ega. Maqolada og‘zaki tarix metodi, etnografik va folklor materiallarini yig‘ish hamda pasportlashtirish tizimi, shuningdek raqamli texnologiyalar va interaktiv muzey pedagogikasi vositalari asosida nomoddiy merosni saqlash va ommalashtirishga doir amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: uy-muzey, nomoddiy madaniy meros, hujjatlashtirish, muzeyshunoslik, og‘zaki tarix, raqamli meros, muzey pedagogikasi, YUNESKO 2003 yil Konvensiyasi.

ISSUES OF PRESERVING, DOCUMENTING, AND PROMOTING INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE IN UZBEKISTAN’S HOUSE-MUSEUMS

Mirkhusanova Dilobar

National Institute of Fine Arts and Design named after Kamoliddin Behzod

Abstract: This article examines the role and potential of house-museums in Uzbekistan in safeguarding, scientifically documenting, and popularizing intangible cultural heritage. Owing to their authentic historical environment, personal artifacts, and orally transmitted traditions, house-museums are able to present intangible heritage in a more “living” and contextual manner than other types of museums. The article offers practical proposals for applying the oral history method, a system for recording and cataloguing ethnographic and folklore materials, and digital technologies together with interactive museum-pedagogy tools for the preservation and dissemination of intangible heritage.

Keywords: house-museum, intangible cultural heritage, documentation, museology, oral history, digital heritage, museum pedagogy, 2003 UNESCO Convention

Bugungi kunda nomoddiy madaniy meros - xalqlarning o'zligini, tarixiy xotirasini va madaniy xilma-xilligini saqlashning muhim omili sifatida e'tirof etilmoqda. YUNESKOning 2003 yil "Nomoddiy madaniy merosni asrash to'g'risida"gi Konvensiyasi qabul qilinganidan buyon ko'plab davlatlar, jumladan O'zbekiston Respublikasi ham, ushbu sohada izchil davlat siyosatini olib bormoqda. O'zbekistonda so'nggi yillarda qabul qilingan "Madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to'g'risida"gi qonun hamda muzey ishini isloh qilishga doir qator hujjatlar nomoddiy merosni saqlash borasidagi ishlarni yangi bosqichga ko'tardi.

Uy-muzeylar madaniy meros obyektlari orasida alohida o'rin tutadi. Ular oddiy ekspozitsion makonlar emas, balki ma'lum bir shaxs, oila yoki jamoaning turmush tarzi, urf-odatlar, kasb-hunar an'analari va og'zaki ijodini o'zida jamlagan "yashovchi muhit"dir. Aynan shu xususiyati uy-muzeylarni nomoddiy madaniy merosni saqlash va targ'ib qilishning samarali vositasiga aylantiradi. Shu bilan birga, amaliyotda uy-muzeylarda nomoddiy meros namunalarini ilmiy asosda hujjatlashtirish, ularni tizimli ravishda saqlash va zamonaviy vositalar orqali ommalashtirish borasida bir qator muammolar mavjud.

Nomoddiy madaniy merosni saqlash masalasi jahon muzeyshunosligida XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab alohida tadqiqot yo'nalishi sifatida shakllana boshladi. Ekomuzey konsepsiyasining vujudga kelishi, shuningdek "jamiyat muzeyi" g'oyasining rivojlanishi uy-muzeylar va memoral muzeylarning ijtimoiy-madaniy vazifasini qayta anglashga turtki berdi. YUNESKOning 2003 yilgi Konvensiyasi nomoddiy merosni "amaliyot, tasavvur, ifoda vositalari, bilim, ko'nikma, shuningdek tegishli asbob-uskuna, buyum, artefakt va madaniy makonlar" sifatida ta'riflab, uni hujjatlashtirish va avloddan-avlodga uzatish zarurligini alohida ta'kidlaydi.

O'zbek muzeyshunosligi va etnografiyasida uy-muzeylar faoliyati, memoral kolleksiyalar, shuningdek an'anaviy hunarmandchilik, og'zaki ijod va marosim madaniyati namunalarini to'plash borasida qator ilmiy-amaliy ishlar olib borilgan. Shunga qaramay, uy-muzeylarda nomoddiy meros bilan ishlashning yaxlit metodologik tizimi, xususan uni hujjatlashtirish, pasportlashtirish va raqamli muhitga integratsiya qilish masalalari hali yetarli darajada tadqiq etilmagan, bu esa mazkur mavzuning dolzarbligini belgilaydi.

Tadqiqotda qiyosiy-tarixiy tahlil, muzeyshunoslik manbashunosligi, shuningdek dala etnografik kuzatuv va og'zaki tarix (oral history) metodlari qo'llanildi. Tadqiqot

jarayonida O'zbekistondagi bir qator uy-muzeylar faoliyati, ularning ekspozitsion konsepsiyasi va fond hujjatlari o'rganildi, shuningdek xalqaro tajriba, xususan YUNESKOning nomoddiy merosni hujjatlashtirishga doir metodik tavsiyalari tahlil qilindi.

Uy-muzeylar, boshqa muzey turlaridan farqli o'laroq, eksponatni uning "tabiiy" muhitidan ajratmagan holda namoyish etish imkonini beradi. Xona interyeri, ro'zg'or buyumlari, kiyim-kechak, kasbiy asboblari - bularning barchasi mustaqil ravishda emas, balki ma'lum bir turmush tarzi, marosim yoki ijodiy jarayonning tarkibiy qismi sifatida idrok etiladi. Aynan shu bois uy-muzeylar an'anaviy hunarmandchilik ko'nikmalari, milliy taomlar tayyorlash texnologiyasi, to'y va bayram marosimlari, oilaviy va mehmondorchilik odobi kabi nomoddiy meros ko'rinishlarini "kontekst bilan birga" saqlash va namoyish etishga qodir.

Bundan tashqari, ko'plab uy-muzeylar ma'lum bir ijodkor, olim yoki san'at ahlining xotirasi bilan bog'liq bo'lib, ularning og'zaki ijodi, xotiralari, shogirdlari va oila a'zolarining yodnomalari noyob nomoddiy meros manbai hisoblanadi. Bunday manbalarning vaqt o'tishi bilan yo'qolib borishi ularni zudlik bilan ilmiy asosda yozib olish va hujjatlashtirishni taqozo etadi.

Yuqorida bayon etilgan xususiyatlarni Toshkent shahri Mirzo Ulug'bek tumanida joylashgan Tamaraxonim uy-muzeyi misolida yaqqol kuzatish mumkin. Tamaraxonim (Tamara Artyomovna Petrosyan, 1906 yil Marg'ilonda tug'ilgan) - professional o'zbek raqs maktabining asoschilaridan biri, xonanda, raqqosa va baletmeyster bo'lib, o'zbek xalq raqs harakatlarini Yevropa mumtoz baleti unsurlari bilan uyg'unlashtirgan holda "Bahor", "Navo" kabi dasturlarni yaratgan va shu orqali milliy o'zbek xoreografiyasi va baletining shakllanishiga asos solgan.

Tamaraxonim 1981 yilda ushbu uyga ko'chib kelgan, vafotidan (1991) so'ng esa 1994 yilda bu maskan uy-muzeyga aylantirilgan. Muzey ikki ekspozitsiya zalidan, shuningdek xonimning vafotigacha yashagan mehmonxona, yotoqxona, oshxona va hovlidan iborat memorial qismdan tashkil topgan bo'lib, unda 6 mingdan ortiq eksponat - jumladan milliy raqs liboslari, shaxsiy buyumlar, fotosuratlar va hujjatlar kolleksiyasi saqlanadi. Memorial muhitning o'z holicha, ya'ni xonimning turmush tarzi asl ko'rinishida saqlab qolinishi, libos va raqs an'alarini ularning tarixiy-madaniy konteksti bilan birga namoyish etish imkonini beradi - bu esa aynan uy-muzeylarga xos ustunlik sifatida yuqorida ta'kidlangan edi.

Muzey nafaqat moddiy kolleksiya, balki og'zaki xotira tashuvchisi sifatida ham faoliyat yuritadi: uning ilmiy xodimlari, jumladan xonimning shogirdlari va zamondoshlari, yubiley tadbirlari doirasida o'z xotiralari bilan o'rtoqlashib, raqs maktabi an'alarining avloddan-avlodga uzatilishiga xizmat qilmoqda. Bunday

uchrashuvlar - uy-muzeylarda og‘zaki tarix metodini qo‘llash va uni zudlik bilan yozib olish zaruratining amaliy tasdig‘idir.

Shu bilan birga, Tamaraxonim uy-muzeyi misolida nomoddiy meros tashuvchisi bo‘lgan uy-muzeylarning zaifligi ham yaqqol namoyon bo‘ladi: 2023 yilda Oliy Majlis Senatida e‘lon qilinishicha, muzey binosi kapital ta‘mirga muhtoj - tomdan suv oqishi, pol qoplamalarining yaroqsizligi va elektr ta‘minoti bilan bog‘liq muammolar qayd etilgan. Bunday holat nafaqat moddiy kolleksiyaga, balki uning vositasida saqlanayotgan nomoddiy merosga - raqs an‘analari, og‘zaki xotiralar va pedagogik maktabga - ham tahdid soladi, chunki muassasaning to‘xtovsiz faoliyat yuritishi aynan shu nomoddiy meros uzatilishining asosiy shartidir. Mazkur holat yuqorida taklif etilgan raqamli zahiralash va pasportlashtirish tizimining zarurligini yana bir bor tasdiqlaydi: jismoniy muhitning yemirilish xavfi ostida turgan sharoitda, kolleksiya va og‘zaki xotiralarning raqamli nusxalarini yaratish ularni yo‘qotilishdan saqlashning eng ishonchli usullaridan biriga aylanadi.

Uy-muzeylarda nomoddiy merosni hujjatlashtirishning asosiy muammosi - bu sohada yagona metodik tizimning yo‘qligidir. Amaliyotda ko‘p hollarda nomoddiy meros namunalari faqat tavsifiy shaklda, tizimsiz tarzda qayd etiladi, bu esa kelgusida ularni ilmiy muomalaga kiritishni qiyinlashtiradi. Ushbu muammoni bartaraf etish uchun quyidagi yo‘nalishlarda ish olib borish maqsadga muvofiq:

- og‘zaki tarix (oral history) metodidan foydalangan holda, muzey bilan bog‘liq shaxs yoki oila a‘zolarining xotiralari, hunar sir-asrori va an‘analarini audio va video shaklda yozib olish hamda stenogramma qilish;

- nomoddiy meros namunalari uchun alohida elektron pasport (kartochka) tizimini joriy etish, unda obyektning tavsifi, tashuvchisi, tarixiy-madaniy konteksti va manbasi ko‘rsatilishi;

- folklor va etnografik materiallarni xalqaro standartlarga (jumladan, YUNESKOning nomoddiy meros reyestrini yuritish tavsiyalariga) moslashtirilgan tasnif tizimi asosida qayd etish;

- yig‘ilgan materiallarni muzeyning ilmiy fondiga kiritish va ularni doimiy saqlash uchun raqamli nusxa (audio, video, foto, matn) shaklida zahiralash.

Nomoddiy merosni saqlash va hujjatlashtirish o‘z-o‘zidan maqsad bo‘lishi mumkin emas - uni jamoatchilik, ayniqsa yosh avlod orasida targ‘ib qilish alohida ahamiyatga ega. Bu borada uy-muzeylar quyidagi zamonaviy vositalardan foydalanishi mumkin:

- raqamli arxiv va virtual ekspozitsiyalar yaratish orqali og‘zaki tarix yozuvlari, hunarmandchilik jarayonining video-namoyishlari va audiogid formatidagi hikoyalarni onlayn muhitda taqdim etish;

- interaktiv muzey pedagogikasi vositalari - master-klasslar, “jonli tarix” uchrashuvlari, an’anaviy hunarmandchilik bo’yicha amaliy darslar tashkil etish;
- ta’lim muassasalari bilan hamkorlikda muzey-pedagogik dasturlar ishlab chiqish, uy-muzeylarni maktab va oliy ta’lim dasturlarining amaliy qismiga integratsiya qilish;
- ijtimoiy tarmoqlar va multimedia vositalari orqali nomoddiy meros namunalarini keng auditoriyaga, shu jumladan xorijiy mehmonlarga taqdim etish, bu orqali madaniy turizm salohiyatini oshirish.

O’tkazilgan tahlil shuni ko’rsatadiki, O‘zbekiston uy-muzeylari nomoddiy madaniy merosni saqlash va targ‘ib qilishda katta salohiyatga ega, biroq bu salohiyatdan to‘liq foydalanish uchun yaxlit ilmiy-metodik tizim shakllanishi zarur. Shu munosabat bilan quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi:

1. Uy-muzeylar uchun nomoddiy madaniy meros obyektlarini hujjatlashtirishning yagona uslubiy qo‘llanmasini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish;
2. Og‘zaki tarixni yozib olish bo’yicha muzey xodimlari uchun malaka oshirish kurslarini tashkil etish;
3. Uy-muzeylar bazasida nomoddiy meros bo’yicha raqamli arxiv va ma’lumotlar bazasini yaratish;
4. Ta’lim muassasalari va turizm tashkilotlari bilan hamkorlikda uzoq muddatli ommalashtirish dasturlarini ishlab chiqish.

Ushbu tavsiyalarning amalga oshirilishi uy-muzeylarning nafaqat moddiy, balki nomoddiy madaniy merosni saqlash va kelgusi avlodlarga yetkazishdagi rolini sezilarli darajada oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ўзбекистон Республикасининг “Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида”ги Қонуни.
2. ЮНЕСКО. Номоддий маданий меросни асраш тўғрисидаги Конвенция (2003 йил, Париж).
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ-405-сон қарори <https://lex.uz/ru/docs/6713096>
4. Финкельштейн И.Ш. Инновационный потенциал мемориальных музеев для развития туристической индустрии Узбекистан. Т.ф.ф.д. (PhD) дис. ... автореферати. - Тошкент. 2024. - 30 б.
5. Курязова Д.Т. Музей иши асослари. - Тошкент: Ўқитувчи, 2020. - 180 б.